

ЦЪРКВАТА С МОЩИТЕ НА СВ. ПЕТКА В ТЪРНОВО

Димо ЧЕШМЕДЖИЕВ (София)

За тази църква е писано твърде много в историографията, макар че парадоксално нейното име не се споменава пряко в нито едно от житията на светицата, нито в останалите паметници. Никъде не се споменава и че тя е била посветена на св. Петка, въпреки подобни твърдения в историографията¹.

В Летописния разказ за пренасяне на мощите от цар Иван Асен II напр. се казва само, че царят положил мощите „в своята църква“ („... и положи ю въ църквы своен, ...“)². В проложното житие сведението е подобно — там тя е положена в „царската църква“ (въ църкѣсти църкви.)³, като отново няма име на църквата. Пак за „царската църква“ е съобщението у Патриарх Евтимий, като той добавя, че по негово време те се намирали още там: „... положише въ цр(ъ)кви царьсцѣи, идеже и до д(ъ)ньшняго лежить д(ъ)не...“⁴

Малко по-конкретно е съобщението във второто проложно житие⁵, което е написано до 1393 г., където категорично се твърди, че става въпрос за дворцовата църква, но там също не се казва името ѝ:

„Сѣа же слиша влѣгчѣстиви црѣ Ясень посла испроси то и принесе въ прѣславни свои градъ Тръновъ и положи въ свои полатнѣи цркви (идеже и до нинѣ лежить)“⁶⁷.

Първите сведения за църква „Св. Петка“ в Търново на Царевец датират от Възраждането. Още през 1830 г. Ю. Венелин споменава в своя дневник, че българите наричали джамията в крепостта „царската църква“⁸. Ю. Венелин първи регистрира и легендата за изсъхналото вековно дърво, което той нарича „брязъ“ или лавър, намиращо се в двора на джамията, което изсъхнало при превръщането на църквата в джамия и което се разделенило при настъпването на Кампания, както той нарича настъплението на руските войски. Венелин разказва и местни легенди, че турците превърнали църквата в джамия, но не могли да проникнат в ол-тара⁹.

В 1859 г. известният български възрожденец д-р Христо Даскалов разказва за нея и твърди, че е била превърната в джамия¹⁰. През втората половина на XIX в. през Търново минава известният руски учен В. Григорович, който повтаря сведението¹¹. Според свидетелството на търновския възрожденец Пандели Кисимов, той, заедно с американския мисионер д-р Лонг посетил „потурчената джамия св. Петка“ през 1860 г. и снел два надписа, намиращи се над входните врати. Според тях църквата е потурчена веднага след превземането на Хисаря, т.е. на Царевец¹². Подобно нещо пише и В. х. Стоянов-Берон, като разказва и някои легенди свързани с нея, между които и тази, че там се съхранявали мощите на св. Петка¹³.

След това започват опитите за идентификация на тази църква. К. Шкорпил смята, че църквата се е намирала под Хисар джамия¹⁴, разположена северно от двореца, в непосредствена близост с него. Това се споделя и от М. Москов, който използва за идентификацията разказа за пренасяне на мощите от Григорий Цамблак, където се казва, че турците не могли да стигнат укреплението, тъй като то било укрепено тройно от мощите на светицата. Укреплението, според него е именно „Хисаря“, т.е. Царевец¹⁵.

В ново време, след извършените разкопки на мястото на разрушената от земетресението през 1913 г. джамия се установява, че под нея не е имало църква, а сгради с находки от римската, ранновизантийската и късносредновековните епохи. По този начин легендите са опровергани категорично¹⁶ и църквата започва да се търси на друго място.

При разкопките на царския дворец на Царевец е открита кръстокуполна църква. В насипа на преддверието заедно с други остатъци от мраморна украса е намерена част от мраморна плоча, украсена с плетеници. В долния ѝ край върху плоска ивица с релефни букви е изписана думата „Параскева“: ПАРАСКЕВАЖ¹⁷. На базата на това се появява новата идентификация на църквата, която принадлежи на Кр. Миятев — „св. Петка“ е дворцовата църква¹⁸.

Н. Мавродинов при разглеждане на архитектурата на Второто българско царство също изказва мнение по този въпрос. Това той прави на базата на някои средновековни изображения на Търново, за които е убеден, че са реални, а не шаблонни. На първо място това е известната миниатюра от Манасиевата хроника, представяща смъртта на Иван Асен, син на цар Иван Александър. На нея той различава Царевец (вдясно) и Трапезица, гледани от север или североизток. В една от църквите — по-ниската куполна църква, той различава, под условие, църквата „Св. Петка“.

По-конкретен е Н. Мавродинов при тълкуването на второто изображение — от стенописния цикъл на св. Петка в Роман (според него това е в княжеската църква в Куртя де Арджеш, но това не е вярно¹⁹), и по-

специално сцената с посрещането на мощите в Търново. Според автора, свършено сигурно е, че този стенописен цикъл е работен по миниатюрите на изчезнало българско илюстрирано житие на светицата²⁰. Според него, църквата, изобразена вдясно на сцената, която ситуира действието, е именно църквата „Св. Параскева“ на Царевец. Високата кула в центъра на фреската, която смята за вероятно съществувала, той тълкува като представляваща двореца. Гледната точка е от Трапезица, като отново, според него, пейзажът не е шаблонен. Парадоксално, съзнателно или не, Н. Мавродинов помества църквата на Трапезица²¹.

Я. Николова отхвърля отъждествяването с църквата в двореца, тъй като нито у Патриарх Евтимий, нито у Григорий Цамблак се споменава за това, че мощите били в дворцовата църква. Ако те биха били там, то тогава те непременно биха го отбелязали. В житието си Патриарх Евтимий отбелязвал също, че при честването на св. Параскева, когато той произнесъл своето слово, присъствал и царят, което би било нелогично, ако действието се развивало в дворцовата църква. И най-сетне, според авторката доказателство в тази насока е разказът за пренасянето на мощите във Видин от Григорий Цамблак, където се отбелязва, че мощите са сред жителите на Търново, което означавало че те не са в двореца²². Освен това:

„Подтиснатата от феодалния гнет беднота търсела упование, помощ и защита в мощите на св. Параскева, която те почитали като своя закрилница“, а дебелите стени и тежки порти на двореца очевидно са представлявали пречка за това. Затова, според авторката, съвсем логично е нейната църква, в която са положени мощите ѝ, да е имала свободен достъп за „широките народни маси“²³. Наличието на надписа върху мраморна плоча с името „Параскева“ авторката не счита за достатъчно основание за идентификация на църквата, тъй като това би могло да бъде рамка на икона или парчето случайно да е попаднало в насипа. Освен това името било в творителен падеж и не може да се приеме за название на църква²⁴. Най-накрая, според нея, не е задължително „царската църква“ да се отъждествява непременно с църквата в двореца, защото тя би могла да е разположена и извън него.

Освен това Я. Николова се опитва да използва в защита на своята теза и данните, които биха могли да ни дадат стенописите в църквата в Роман и по-специално сцената с пренасянето на мощите на светицата в Търново. На стенописа, където според нея, за разлика от Н. Мавродинов, не е изобразен целият хълм, а представената крепост е всъщност царският дворец, добре личало, че църквата е извън него, макар че „ни-то планът, нито конфигурацията на терена на хълма Царевец имат нещо общо с изображението“. Така тя локализира църквата на Царевец, но извън двореца, като смята, че е била разположена на север от него, като оставя на бъдещите проучвания да я уточнят²⁵.

По-късно Я. Николова уточнява своето мнение, като смята, че мощите на светицата са били положени в голямата църква, разположена между двореца и т.нар. Болярско жилище, известна в литературата като църква N 5. Това тя прави на базата на факта, че църквата на практика е най-голямата, след патриаршеската на Царевец, и пак на фреската с пренасянето на мощите в Търново от църквата в Роман. Църквата „Св. Петка“ е голямата куполна църква на преден план, а зад нея укрепен комплекс с кръгла кула, който отговаря според нея на царския дворец, пред който от север се е издигала тази църква. Освен това тя смята, че за определянето на тази църква като съхранителка на мощите на св. Петка говори и цитираното място от Григорий Цамблак²⁶.

Й. Алексиев приема, че църквата е била извън двореца, но смята, че църквата „Св. Петка“ е малката църквица на дворцовия площад, намираща се на около 20 м от северния вход на двореца, под чиито основи се намира ранновизантийска църква, конструктивно свързана с кръстополна сграда. Според Н. Ангелов съчетанието на църква с кръстополна сграда дава възможност да се предположи наличието на мартириум²⁷. Сакралността на мястото, както и неговото удобство — близо до двореца, но достъпно за населението, позволява на Й. Алексиев да локализира църквата „Св. Петка“ именно тук²⁸.

Друг участник в разкопките на двореца — С. Георгиева, също преоценява своята позиция относно църквата. Тя приема за основателни съображенията на Я. Николова за това, че в дворцовата църква мощите биха били слабо достъпни за голямо множество хора, и приема, че вероятно те са били положени в другата царска църква — „Св. Четиридесет мъченици“, наречена „своята църква“ за Иван Асен II в Летописния разказ. Авторката накрая съвсем правилно отбелязва, че никъде освен в преданията не е отбелязано, че светицата е поставена в специално изградена за нея църква, и то носеща нейното име²⁹.

В последно време излезе и нарочно изследване по този въпрос, принадлежащо на В. Нешева, публикувано първоначално като статия³⁰, а после като книга. На първо място, тя категорично смята, че църквата на св. Петка Търновска трябва да се търси на Царевец, а не някъде другаде. В същото време намира изказаното от Кр. Миятев мнение за идентичност на дворцовата църква със „Св. Петка“ за прибързано, изказано само въз основа на намерения мраморен фрагмент с надпис, съдържащ името на светицата. Без да го подлага на анализ, авторката го отхвърля на базата на новия анализ на надписа, направен от Ив. Гълъбов, който отхвърля датировката на Н. Ангелов от XIII в., и сравнявайки го с други фрагменти, намерени в дворцовата църква, показва убедително, че надписът е от времето на Михаил III Шишман³¹. Смятайки, че има и други аргументи за несъстоятелността на гледището за идентичност на търсената църква

с дворцовата, авторката препраща към Я. Николова. В същото време тя отхвърля идентификацията на Николова с аргумента, че църква N 5 не е „своята“ за Иван Асен II, както е според Летописния разказ. Според нея единствената възможност за идентификация остава другата църква на дворцовия площад, известна като църква N 2, която имала по-силна връзка с царя и царската резиденция, отколкото църква N 5. Тя била единствената, която може да се нарече „царска“ за Иван Асен II, тъй като била единствената, построена от него, а дворцовата била по-ранна — от XII в.³² Правейки преглед на агиографската традиция за св. Петка, авторката настоява, че словото за пренасянето на мощите на светицата във Видин и Белград от Григорий Цамблак съдържа „най-неопровержимото литературно доказателство“, че „царската“ църква не е идентична с дворцовата. Това е фактът, според нея, че Григорий Цамблак не споменава изобщо двореца на царя, докато отбелязва, че в Белград светицата била положена в „светата църква на дома им“, сиреч в дворцовата църква на сръбските владетели³³. Това очевидно тя тълкува като своеобразен *argumentum ex silentio*.

Търсейки допълнителна подкрепа за своята теза, авторката обръща внимание върху малката зидана гробна камера, намираща се в северозападния ъгъл на църква N 2, за която смята, че е съдържала мощите на св. Петка. И тъй като авторите преди нея, пък и самата тя, обосновават причината мощите да са извън двореца с необходимостта те да са достъпни за „широките народни маси“, привлича паралели с мощи, които се виждали със сърцето, а не с очите, за да обоснове защо те биха били под земята. Паралелите са със солунската църква „Св. Димитър“ и намиращите се там мощи на светеца, както и със „Св. Ахил“ в Преспа. За да подкрепи аналогията, тя предполага, че на пода на зиданата камера е имало тръби за миро, както в солунската църква, но те не са запазени³⁴.

Обширно място в книгата на В. Нешева заема анализът на няколко запазени средновековни изображения на Търново, от които също се опитва да извлече данни за своята теза, въпреки че много добре знае, че тези изображения са условни. На първо място тя анализира миниатюрата със смъртта на сина на Иван Александър — Иван Асен, като подкрепя идентификацията на Н. Мавродинов, без да забелязва обаче, че според неговия анализ, идентифицираната като „Св. Петка“ църква всъщност се оказва на Трапезица. Тя дори го подкрепя с анализ на плана на църквата на миниатюрата, която според нея е кръстокуполна, с „висящ“ купол, каквато е и църква N 2 на Царевец. По-важна, според нея, е символката на сцената, тъй като св. Петка е закрилница на Търново и на царството и затова била изобразена точно нейната църква. Освен това светицата е застъпница за мъртвите и като такава нейната църква било логично да бъде изобразена в сцена с мъртвия царски син³⁵.

Второто изображение е това от Брашовския миней. Изобразената църква, според авторката е „Св. Петка“, като тя я оприличава с тази от миниатюрата от Манасиевата хроника и настоява за „връзка с реални прототипове“ въпреки очевидния ѝ примитивизъм³⁶. Авторката не пропуска да включи и двете късни румънски изображения на Търново — от стенописните цикли на св. Петка в Арбур (1541 г.) и Роман (1601 г.). От първото, което въпреки че е много условно, но според нея „има известна връзка с действителността“, тя извежда информацията, че църквата на светицата е била извън двореца, макар тя да била изобразена шаблонно и не точно на заеманото от нея реално място, като повтаря Мавродинов, че зографът е ползвал неизвестно днес, по-старо изображение на Търново. За съответната сцена от цикъла в Роман тя върви по Я. Николова, като също така смята, че отразява реалността — църквата на св. Петка е изобразена пред входа на царския дворец, като само перспективата е обърната³⁷. Без да коментирам изобщо тези наистина твърде условни изображения³⁸, все пак бих искал да отбележа, че не става ясно как се открива, че всички те са реални и отговарят на действителността, след като нямат нищо общо помежду си. Очевидно това не може да се обясни единствено само с обратни перспективи!

Накрая авторката се опитва да тълкува в полза на своята теза дори легендите за построяването на джамията на Фируз бей върху църквата „Св. Петка“. Според нея те са възникнали от близостта на църква N 2 до въпросната джамия (15 м).

Категорично за идентичността на царската църква с дворцовата се изказва Б. Николова, която не познава Второто проложно житие на св. Петка³⁹.

Гледището за „Св. 40 мъченици“ се застъпва и от Кл. Иванова⁴⁰, макар че точно тя прави достойние на науката т. нар. Второ проложно житие на св. Петка, където се твърди изрично, че светицата е била поставена в дворцовата църква, тук наречена „своята палатна църква“⁴¹.

Тук повтарям още веднъж този пасаж:

„Сѣа же слиша бл҃гочѣстиви црѣъ Ясень посла испроси то и принесе въ прѣславни свои граѣ Тръновь и положи въ свои полатнѣи цркви (идеже и до нинѣ лежить)“⁴².

(„Това чу благочестивият цар Асен, изпрати да ги искат и ги пренесе в преславния град свой Търнов и ги положи в своята палатна (дворцова) църква, където и до днес лежат“.)

Както се вижда, няма начин „палатна църква“ да се тълкува по никакъв друг начин, освен като „дворцова църква“. Това житие е достатъчно ранно, писано е преди 1393 г., вероятно като извлечение от Патриарх Евтимий, за да можем спокойно да използваме сведението. Комбинирано с мраморното парче с надпис „Параскева“, намерено в насипа на кръс-

токуполната църква на двореца, то очевидно решава въпроса за това, къде са били поставени мощите на св. Петка, и прави безпредметни всякакви по-нататъшни разсъждения по въпроса за това, дали „широките народни маси“ са могли да имат достъп до тях, за да търсят упование и подкрепа или не⁴³, както и опити да се тълкуват буквално символични средновековни изображения, били то от миниатюри, или фрески.

Този извод се подкрепя категорично от анализа на споменатия вече надпис ПАРАСКЕВЪЖ, открит в насипа на дворцовата църква, в съпоставка с други надписи или по-скоро фрагменти от надписи, направен от Ив. Гълъбов. Той съпоставя въпросния надпис с два други фрагмента от дворцовата църква: „МИХ...“ и „...ЄЦЬЄСЪМ...“⁴⁴, и установява очевидната им близост по отношение на материал, обработка, палеографски особености. Затова той смята, че те трябва да бъдат разгледани във връзка, като части от един и същ надпис, съобщаващ за строежа на дворцовата църква. Според Ив. Гълъбов, тя се е наричала „Св. Параскева“ и е строена по времето на владетел, както личи от останалото неразбрано „САМОДРЪЖ ІЄЦЬ ЄСЪМІТЬ БЛЪГЯРОМЪ“, чието име започва с „МИХ...“. Този цар според него е Михаил III Шишман (1323—1330), тъй като недалеч от дворцовата църква е намерен мраморен капител с монограма на същия владетел⁴⁵. Допълнителна подкрепа на това отнасяне се получава и от още един факт — въпреки различието в техниката, разглежданият надпис може да бъде свързан със сигурност и с още един епиграфски паметник — от патриаршията на Царевец. При двата има еднакво, твърде рядко изписване на голямата носовка. Това показва, според Ив. Гълъбов, че въпреки различните техники на релефа, каменоделецът или каменоделците са работили по калиграфски образци-текстове, изготвени от едно и също лице. Издателят на този втори надпис — Н. Ангелов, който е склонен да го датира от края на XIII и нач. на XIV в.⁴⁶, не е забелязал, че от патриаршията произхожда още един къс мрамор, който е носил онази част от надписа, на която е стояла точната дата на поставянето му. Макар и силно пострадал, той ни дава възможност за отнасянето на нашия текст към определено време и за свързването му с определен владетел. На горния от двата отчасти запазени реда на този фрагмент се чете: „ЛѢТІ ОІ .S.Є.“. Следващите знаци не са запазени, но е ясно, че надписът трябва да се отнесе в периода 6800—6891 г., или от Рождение Христово между 1292—1383 г. Като се има предвид изтъкнатата по-горе връзка между палеографските особености на този текст с надписа от дворцовата църква и като се използват хронологическите граници, дадени от този фрагмент, можем да твърдим, че с царуването на цар Михаил III Шишман са свързани значителни строителни работи — между които вероятно повторно изграждане на дворцовата църква „Св. Параскева“⁴⁷.

Тази възстановка ми се вижда убедителна, тя намира подкрепа и в следващите палеографски изследвания⁴⁸. Изводът за широки строителни работи в Търново по време на цар Михаил III Шишман Асен отговаря на политиката на амбициозния български цар, при когото България изживява относителна стабилизация и разцвет⁴⁹. Тук обаче възниква още един въпрос — ако приемем възстановката на Ив. Гълъбов, можем да допуснем, че дворцовата църква е била посветена на св. Петка — това е единственият факт, който свидетелства в някаква степен за това. Това допускане не може да бъде обаче категорично, тъй като надписът може да е бил поставен върху нов саркофаг на светицата или нещо подобно⁵⁰, тъй като, припомням — средновековните извори не дават никакви сведения по въпроса за посвещението на църквата.

Може да се допусне, че църквата, в която са пребивавали нейните мощи, не е носела нейното име, иначе този факт би бил отбелязан поне от един от достигналите до нас паметници. Предполагам, че тя е била и Богородична, като, разбира се, нейното изграждане, стенописване, освещаване и наименоуване е било извършено далеч преди пренасянето на мощите на светицата в Търново — вероятно при първоначалното изграждане на двореца. Той очевидно не е могъл да бъде оставен без църква, която трябвало да има посвещение. На базата на разсъжденията на Ив. Гълъбов може да се допусне и че по времето на цар Михаил III Шишман тя е била преименувана — на св. Петка, макар че тази възможност е малка.

Същевременно веднага трябва да кажа, че църква на нейното име в столицата е съществувала, макар че мощите не са били положени в нея. За това има точно сведение, датиращо преди падането на Търново под властта на турците. Тази църква се споменава в завещанието на дубровнишкия търговец Марое де Сиза (Maroe de Sisa), написано на 10 юли 1363 г. За съжаление не разполагам с първичната публикация на документа, затова ще цитирам тази част, която ми е достъпна:

“... et un homo a Sancta Venera in Tornovo a remision dely pechadi mei.”⁵¹

Къде е била разположена тази църква, не е ясно. Дали е била на Царевец, или не, не може да се каже. Дали наистина тя не е от идентифицираните като съдържащи мощите на светицата църкви на този хълм — N 5 и N 2? Или може би е идентична с малката църква „Св. Петка“, която се е намирала в Асеновата или Долна махала⁵². Тя е преизградената през Възраждането, върху стари основи. Когато през 1856 г. В. Х. Стоянов-Берон посетил Търново, тя вече била полуразрушена. Според него обаче, в олгара личали два пласта стенописи, вторите вероятно от 1612 г., с гръцки надписи, а първите вероятно от Българското средновековие⁵³. Според едно предание, споменато от К. Шкорпил, тя е била частна и свързана с подземен път с една от старите къщи⁵⁴.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Кожухаров, С. Проблеми на старобългарската поезия, С., 2004, с. 111.
- ² Кожухаров, С. Неизвестен летописен разказ от времето на Иван Асен II. — Литературна мисъл, 1974, кн. 2, 128—129.
- ³ Ангелов, Б. Ст. Старобългарски текстове (Из славянските ръкописи в БАН). — Известия на Архивния институт, т. 1, 1957, с. 292; Иванова, К. Стара българска литература, т. 4 — Житиеписни творби, С., 1986, с. 190.
- ⁴ Kaluzniacki, E. Werke des patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375—1393), Variorum Reprints, London 1971, 71—72; Иванова, К. Стара българска литература, с. 199.
- ⁵ Т.нар. второ проложно житие на св. Петка не е издавано. Датира от края на XIV в., преди 1393 г. То е познато по два преписа, и двата от търновската служба на светицата. Първият е в рък. № 2/8 (17) от Рилския манастир и се датира от XV в. Представлява празничен миней от третата четвърт на XIV в., сръбска ред., който съдържа служби за по-важните празници от църковната година, със синаксарни жития. Единственият български светец е св. Петка, със служба и житие, под дата 14 октомври, срв. Райков, Б., Хр. Кодов, Б. Христова, Славянски ръкописи в Рилския манастир, С., 1986, 48—49. Житието е поместено в службата за св. Петка, след шестата песен на канона, л. 51—51об. Втори препис на това житие се намира в Празничен миней от XVI в., НБКМ № 132, вж. Иванова, К. Житието на Петка Търновска от патриарх Евтимий (Източници и текстологични бележки), Старобългарска литература, кн. 8, 1980, с. 16, бел. 15. То не влиза в Стишния пролог, а там е внесено първото проложно. Текстът на житието е в тясна връзка с този на Евтимиевото и повтаря в съкратен вид почти всички главни моменти от него, като в двете има дори еднакви изрази. Единствената разлика между двете жития е, че във второто проложно липсва сведение за откриване на мощите и за пренасянето им в църквата „Св. Апостоли“ в Каликратия. По всяка вероятност то е кратко извлечение от Евтимиевото, а не негов извор, вж. подробно Иванова, К. Житието, 17—19.
- ⁶ Изразът се среща само в Рилския препис от рък. 2/8, който датира от XV в., и е по-ранен от двата запазени досега, вж. Иванова, К. Житието... с. 18. Това, че липсва в преписа от рък. N 132 от НБКМ, който датира от XVI в., показва безусловно, че към времето на написването му мощите очевидно не са били вече в Търново и преписвачът е знаел добре това.
- ⁷ Иванова, К. Житието... с. 18.
- ⁸ Въжарова, Ж. Руските учени и българските старини, С., 1960, с. 89; Генова, З. Джамията на Фируз-бег, в: Нешева, В. Богоспасният Цариград Търнов, Дворцовият площад на Царевец и църквата „Света Параскева (Петка) Търновска“, С., 2000, с. 203.
- ⁹ Въжарова, Ж. Руските учени... с. 89.
- ¹⁰ Даскалов, Х. Открития в древней столице Болгарской Тернове, М., 1859, с. 3.
- ¹¹ Въжарова, Ж. Търновските старини през погледа на руските очевидци, в: Културата на средновековния Търнов, С., 1985, с. 198.
- ¹² Москов, М. Черковата св. Петка в Търново (Една бележка към историята на тази черква), Търново, 1915, с. 11.

¹³ Минарето на тази джамия, подобно на това на джамията, в която е била превърната църквата „Св. 40 мъченици“, много пъти се събаряло от буйните дъждове и ветровете и после е поправяно. Това местното население тълкувало като знак за падането на турското владичество. Освен това те вярвали, че св. Петка ходатайства пред Бога да накаже разорителите на нейния храм. Особено интересна е легендата за черното дърво (главня) близо до джамията — вярвало се, че щом се раззелени, турското владичество ще падне. Във времето на възстановието от 1876 г. българите си шептяли, че дървото се е раззеленило, вж. **Х. Стоянов-Берон, В. Археологически и исторически изследвания, Търново, 1886, 73—76.**

¹⁴ **Шкорпил, К.** План на старата българска столица Велико-Търново. — Известия на Българското археологическо дружество, т. 1, 1910, с. 139; **Шкорпил, К.** Рапорт за старините на Велико Търново и един проект за разкопките на старата българска столица (ръкопис), цит. по **Алексиев, Й.** Култът към св. Петка в столичния Търнов. — Епохи, 1—2, 1997, 269—270.

¹⁵ **Москов, М.** Черковата, 5—6, 11; **Същият,** История на Археологическото дружество в Търново, В. Търново, 1912, с. 10; **П. А. Сырку,** Несколько заметок о двух произведениях Търновскаго патриарха Евтимия — в: Сборник статей по славноведению составленный и изданный учениками В. И. Ламанскаго по случаю 25 летия его ученой и профессорской деятельности, Спб., 1883, с. 384; Пътеводител на град В. Търново и околността му, В. Търново 1907, с. 17, 20—22.

¹⁶ **Георгиева, С.,** Нови данни за църквата „Св. Петка“ и за джамията на Царевец във Велико Търново. — Археология, 2, 1967, с. 29, 31. Вж. подробно **Генова, З.** Цит. съч., 203—222.

¹⁷ **Георгиева, С., Я. Николова, Н. Ангелов,** Архитектурата на двореца, в: Царевград Търнов, т. 1, С., 1973, с. 53, 120; **Ангелов, Н.** Надписи от двореца на Царевец, в: Царевград Търнов, т. 1, 168—169.

¹⁸ **Миятев, К.** Една надгробна скулптура от двореца в Търново, Сб. Гавраил Кацаров, Известия на Археологическия Институт, кн. XIX, 1955, с. 339; **Същият,** Архитектурата на средновековна България, С., 1965, 140—141; **Същият,** Дворецът на Царевец, в: Царевград Търнов, т. 1, С., 1973, с. 14; **Георгиева, С., Я. Николова, Н. Ангелов,** цит. съч., с. 53; **Ангелов, Н.** Цит. съч., с. 169.

¹⁹ Това е забелязал още **Маслев, С.** Едно неизвестно у нас изображение на Царевец във Велико Търново от XIV в. — Археология, 1967, кн. 2, с. 14, бел. 4.

²⁰ Идеята е на **Grabar, A.** Influences musulmanes sur la decoration des manuscrits Slaves balkaniques. — Revue des Etudes Slaves, t. 27, 1951 (Mélanges A. Mazon), p. 125.

²¹ **Мавродинов, Н.** Старобългарското изкуство XI—XIII в., С., 1966, с. 71.

²² „А той (Баязид — б.м. Д.Ч.), щом дойде, завладя всички български प्रदेशа, сякаш (бяха) гнездо, а стигнал до чудния град, не знаеше как да го превземе, понеже виждаше непристъпността на мястото (както и си е), затворено от стръмнините на планини и високи хълмове и заякчено със стени високи, а отвътре трижди укрепено чрез многочестните мощи на преподобната; и (понеже знаеше), че тамошните жители я имаха сред себе си като воин непобедим.“, **Иванова, К.** Стара българска литература, с. 380.

²³ **Николова, Я.** Църквата „Св. Параскева“ във Велико Търново. — Известия на Окръжния исторически музей във Велико Търново, кн. IV, 1968, с. 19.

- ²⁴ **Николова, Я.** В коя от търновските църкви са били мощите на света Петка, в: Традиция и приемственост в България и на Балканите през средните векове. — Юбилеен сборник, посветен на проф. дин Йордан Андреев, В. Търново, 2003, с. 270.
- ²⁵ **Николова, Я.** Църквата... с. 21—23.
- ²⁶ **Николова, Я.** Градоустройство и архитектура, в: История на Велико Търново, т. 1, С., 1986, с. 255; **Същата, В.** коя от търновските църкви, с. 276.
- ²⁷ **Ангелов, Н.** Спасителни разкопки на Царевец през 1961 г. — Археология, 1962, кн. 4, с. 25; **Същият, Дворецът на Царевец, в: Царевград Търнов, с. 14.**
- ²⁸ **Алексиев, Й.** Култът към св. Петка, с. 272; **Същият, Сведения за столицата Търнов в произведенията на свети Евтимий, патриарх Търновски, в: Патриарх Евтимий Търновски и неговото време, В. Търново, 1998, с. 236; Същият, Столицата Търнов в житийната литература, в: Източното православие в европейската култура, С., 1999, с. 145.**
- ²⁹ **Георгиева, С.** Паметници във Велико Търново, свързани с предания и легенди, и резултати от техните проучвания, Търновска книжовна школа, т. 4, С., 1985, 325—326; **Същата, в: История на България в 14 тома, т. 3, С., 1982, с. 382.**
- ³⁰ **Нешева, В.** Царската църква „Св. Петка“ и джамията на Фируз бег на Царевец във Велико Търново, в: Културни, исторически и етнополитически отношения между християнството и исляма на Балканите XIV—XV в., С., 1995, 235—247.
- ³¹ **Нешева, В.** Богоспасният Цариград Търнов, 132—133. Авторката никъде не споменава, че заслугата за възстановката и предатирането на надписа е на Ив. Гълъбов, като препраща към статията на К. Хаджиев в края на книгата, който само повтаря изводите на Гълъбов.
- ³² **Нешева, В.** Богоспасният Търновград, с. 138.
- ³³ **Нешева, В.** Богоспасният Търновград, с. 138.
- ³⁴ **Нешева, В.** Богоспасният Търновград, с. 139.
- ³⁵ **Нешева, В.** Богоспасният Търновград, 140—141.
- ³⁶ **Нешева, В.** Богоспасният Търновград, 141—143.
- ³⁷ **Нешева, В.** Богоспасният Търновград, 146—147.
- ³⁸ **Bakalova, E.** La Vie de sainte Parascève de Tirnovo dans l'art balkanique du Bas Moyen âge. — Byzantinobulgaria, V, 1978. 194—196; **Мавроудинова, Л.** Пространството и архитектурният декор в източнохристиянската средновековна живопис. — Изкуство, 1973, кн. 2, с. 31.
- ³⁹ **Николова, Б.** Православните църкви през Българското средновековие IX—XIV в., С., 2002, с. 101.
- ⁴⁰ **Иванова, К.** Стара българска литература, с. 577, бел. 4. Още литература вж. у **Николова, Б.** Православните църкви през Българското средновековие (IX—XIV в.), С., 2002, 101—102.
- ⁴¹ На международната научна конференция „Слово и Вяра“, в памет на 90 год. от рождението на проф. Б. Ст. Ангелов, проведена на 18 и 19 октомври 2004 г. в Стара Загора, доклад на тема „За споменаването на св. Петка Търновска в царски документи от средата на XIV в.“ изнесе колегатата Ив. Чокоев от музея във В. Търново, който е достигнал до, общо взето, същите изводи като мен. По негова информация, той е прочел специален доклад, посветен на църквата, в която са се съхранявали мощите на св. Петка, на конференция в памет на проф. Станчо Ваклинов, проведена в Търново през 2001 г., материалите от която още не са публикувани, където развива същата идея.

⁴² **Иванова, К.** Житието..., с. 18.

⁴³ Мощите могат да бъдат положени на най-различни места в църквите. В повечето случаи в древната църква това ставало под олтара и под св. Трапеза. Те обаче могат да бъдат и в притворите на църквите, както свидетелства Теодор Валсамон, в наоса, до предните и задните врати. Често мощите се съхранявали в затворени и даже запечатани ковчези, както за да не ги крадат, така и защото съществувала практика до тях да бъдат допускани само богати хора срещу съответното заплащане. Обикновените хора могли да им се покланят и целуват само в деня на тяхната памет и на храмовия празник на съответната църква. Тогава те били изнасяни, слагани на столове или на олтарната преграда, носени били по време на кръстни процесии и по време на празнични дни, на великия вход на литургията, **Голубинский, Е.** История канонизации святых в русской церкви. М., 1903, 37—39; **Бакалова, Е.** Реликвите като фактор за структуриране на култовото пространство. — МИФ, 6, С., 2000, 36—37.

⁴⁴ **Ангелов, Н.** Надписи от двореца на Царевец, в: Царевград Търнов, т. 1, С., 1973, 169—171, 172—173.

⁴⁵ **Ангелов, Н.** Надписи от двореца на Царевец, с. 172.

⁴⁶ Надписът е намерен върху част от мраморен корниз, който е бил поставен на видно място в Патриаршията, а след това е бил вторично използван като строителен материал. След развързване на съкращенията и лигатурите, направено от Н. Ангелов, той е гласял: „Син камикъ на Дѣвъни градѣ... вѣла|а|говѣрнаго рѣд|и|т|ѣ|лѣ|ц|а|р|с|т|ѣ|ва| мѡу и ... ѣ приснодѣ|ѣ|вы| Е|ю|г|о|р|о|д|и|ц|ѣ|ж| М|а|р|и|ж| и| ѡ|т| в|“, **Ангелов, Н.** Среднобългарски надпис от Патриаршията на Царевец. — Известия на Археологическия Институт, т. 33, 1972, с. 302; **Хаджиев, К.** За датировката на надписа от Патриаршията (Девинград) във Велико Търново (1300—1323 г.). — *Palaeobulgarica*, 3, 2002, 73—76.

⁴⁷ **Гълъбов, И.** Средновековната българска кирилска епиграфика през последните 30 години. — Археология, 1975, кн. 4, с. 22. За строителните работи по времето на цар Михаил III Шишман вж. **Ангелов, Н.** Надписи от двореца на Царевец, с. 171.

⁴⁸ **Смядовски, С.** Българска кирилска епиграфика IX—XV век, С., 1993, с. 30; **Хаджиев, К.** Надпис с името на Света Параскева от дворцовата църква в Търново, в: **Нешева, В.** Богоспасният Цариград Търнов, 228—230; **Същ.** За датировката, с. 74.

⁴⁹ **Божилов, И.** Фамилията на Асеневици, 127—128.

⁵⁰ **Николова, Я.** Църквата „Св. Параскева“, с. 22, допуска, че това може да е било рамка на икона; ср. **Хаджиев, К.** Цит. съч., с. 230.

⁵¹ **Jirecek K.**—**Svjetkovic, V.** Vaznost Dubrovnika u trgovackoj povjest Srednjega vjeka, Dubrovnik, 1915, p. 96, n. 79 (недостъпно); цит. по **Петров, П. Хр.** Търговски връзки между България и Дубровник през XIV в., Известия на Българското историческо дружество, т. XXV, 1967, с. 98; ср. **Жиречек, К.** Историја срба, II (превео и допунио J. Радонић), Б., 1978, с. 311, бел. 317: „... a Sca Venera iz Tornovo.“.

⁵² За т.нар. „нов град“, според житието на св. Сава от Дометиан, вж. **Алексиев, Й.** Столицата Търновград през втората половина на XIV в. в светлината на последните археологически проучвания, в: Търновска книжовна школа, т. 3, С., 1984, с. 295, 298—299. **Мутафов, В.** Няколко паметника на култа към света Петка Търновска и проблемът за формирането му. — Известия на Исторически музей — В. Търново, XIV, 1999, с. 20, 25, комуто не е известно това съобщение, отрича в Търново изобщо да е имало църква, посветена на св. Петка Търновска, като смята,

че въпросната църква в Асеновата махала, построена според него през XVII в., е посветена на някоя от другите светици с това име, на основание на това, че „никой от съвременниците ѝ не я свързва с търновската светица“.

⁵³ **Стоянов-Берон, В. х.** Археологически и исторически изследвания, Търново, 1887, с. 97. Според пътеводителя на В. Търново от 1907 г., в нея (вече ?) не се извършвала литургия, вж. Пътеводител, с. 30.

⁵⁴ **Шкорпил, К.** План на старата българска столица Велико Търново, ИБАД, т. 1, 1910, с. 145.